

Ks. Piotr BURGOŃSKI

POLSKI PATRIOTYZM W DOBIE KOMUNIZMU KONCEPCJA PATRIOTYZMU W NAUCZANIU KSIĘDZA JERZEGO POPIEŁUSZKI

Treść: 1. Oblicza patriotyzmu; 2. Między romantyzmem a pozytywizmem; 3. Między republikanizmem a liberalizmem; 4. Romantyczny republikanizm? Romantyczny liberalizm?

Słowa kluczowe: Popiełuszko Jerzy, patriotyzm, naród, komunizm.

Keywords: Popiełuszko Jerzy, patriotism, nation, communism.

W latach 1982-1984 podczas comiesięcznych mszy świętych w intencji ojczyzny ks. Jerzy Popiełuszko wygłosił kilkadziesiąt kazań, w których podjął próbę refleksji nad aktualnymi problemami życia społecznego. Włączył się w ten sposób w społecznie zaangażowany nurt polskiego kaznodziejstwa, mający w naszym kraju kilkusetletnią historię. Podobnie jak najbardziej prominentni przedstawiciele tej tradycji, ks. Jerzy Popiełuszko wielokrotnie odwoływał się do takich kategorii jak naród, ojczyzna, patriotyzm. Powstaje pytanie o znaczenie, jakie nadawał on tym terminom. Szczególny bowiem był kontekst polityczno-społeczny jego działalności duszpasterskiej i aktywności kaznodziejskiej w omawianym okresie. Chodzi tutaj o boleśnie odczuwane przez polskie społeczeństwo ograniczenie swobód obywatelskich i represje, którym zostało ono poddane w związku z wprowadzeniem stanu wojennego na początku lat osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Wydawałoby się, że sytuacja zniewolenia polskiego społeczeństwa powinna skłaniać ówczesnych kaznodziejów do odwołania się do pojęć w znaczeniach, jakie im przypisywano w podobnej sytuacji w relatywnie bliskiej przeszłości, czyli z okresu zaborów i hitlerowskiej okupacji. Tym bardziej, że ukształtowane przez dziewiętnastowieczną oraz pierwszej połowy dwudziestego wieku literaturę koncepcje narodu, ojczyzny i patriotyzmu, m.in. dzięki lekturom szkolnym, były wciąż żywe w społecznej świadomości. Jednakże ks. Jerzy Popiełuszko z tradycyjnych wzorców patriotyzmu zapożyczył tylko niektóre elementy. Dzięki tej selektywności prezentowana w jego kazaniach z lat 1982-84 koncepcja patriotyzmu jest na swój sposób oryginalna. Próba jej opisanie pozwoli nie tylko poznać przekonania ks. Jerzego Popiełuszki, lecz także lepiej zrozumieć, że patriotyzm stanowi doświadczenie twórcze, które jednak nie musi zrywać związków z dziedzictwem przeszłości, oraz uświadomić, jak kontekst społeczny może wpływać i kształtować treść tego pojęcia.

1. Oblicza patriotyzmu

W naukach społecznych istnieją dwa podstawowe sposoby rozumienia patriotyzmu. Pierwszy z nich jest charakterystyczny dla społeczności, które powstają w oparciu o kategorie przedpolityczne, określane jako *ethnos*, czyli wspólne pochodzenie/pamięć, język, religię, kulturę. Drugi opisuje patriotyzm, z jakim mamy do czynienia w społecznościach politycznych zwanych *demos*, złożonych z wolnych i równych wobec prawa obywateli, pomiędzy którymi mogą występować różnice dotyczące pochodzenia, języka, religii, kultury. Jeżeli patriotyzm zostałby zdefiniowany jako relacja człowieka do społeczności i systemu wspólnotowych wartości o charakterze afirmatywnym, to można postrzegać go albo jako afirmację wartości przedpolitycznych, czyli tego, co partykularne i najczęściej odziedziczone (pochodzenie/pamięć, język, religia, kultura), albo jako afirmację wartości politycznych, czyli tego, co uniwersalne i uzgodnione, stanowiące rezultat konsensu (wolność jednostki, równość wobec prawa, sprawiedliwość, prawa obywatelskie, władza, instytucje publiczne)¹.

Spółeczność patriotyczna pierwszego typu odznacza się silną więzią, której towarzyszą emocje, mocnym poczuciem przynależności, identyfikacji oraz lojalności wobec niej oraz solidarnością jej członków. Cechy te stanowią implikację przyjętych przez społeczność i konstytuujących ją wartości. Spośród nich szczególne znaczenie wspólnototwórcze odgrywa kultura ze względu na to, że ma ona charakter dziedzictwa przekazywanego w łańcuchu pokoleń, a także dlatego, iż stanowi nośnik wartości moralnych, czyli etosu. Za jego sprawą więź łącząca członków społeczności staje się wyjątkowo silna i głęboka. Nie posiada ona bowiem charakteru formalnego, lecz duchowy, stąd taka społeczność bywa nazywana „duchową rodziną”. Za sprawą obecności wartości moralnych człowiek postrzega wspólnotową kulturę jako autorytatywny horyzont aksjologiczny wyznaczający, co należy uznać za wartościowe i określający, na czym polega dobre życie. Współuczestnictwo w wartościach moralnych tworzy zażyłość, powiększa poczucie sensowności istnienia, wyzwala wyższe motywacje, sprawia, że jednostki stają się zdolne do służby i ofiarności. Ponadto wartości moralne wysoce angażują uczucia, dlatego też ten typ patriotyzmu odznacza się znaczącym udziałem w postawach ludzkich elementu emocjonalnego².

W społecznościach patriotycznych drugiego typu, a więc politycznych, ich członkowie nie tylko uważają siebie za wolne i równe jednostki, ale odznaczają się też aktywnym i odpowiedzialnym podejściem do rzeczywistości, co oznacza, że napotkane problemy traktują jako wyzwanie, któremu trzeba stawić czoła. Mogą przy tym różnić się sposobem widzenia spraw, które stanowią przedmiot wspólnego działania. Wypracowanie decyzji zadowolających przynajmniej większość członków społeczności stanowi istotny element w ich działalności i jedną z cech znamionujących społeczność

¹ Por. U. ALTERMATT, *Sarajewo przestrzega. Etonacjonalizm w Europie*, Kraków 1998, 36-39; J. SZACKI, "The nation and the state. A polemic with culturalist conceptions of nation", w: J. SUJECKA (red.), *The national idea as a research problem*, Warszawa 2002, 35-41.

² Por. A. KŁOSKOWSKA, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, 85; R. PIEKARSKI, "Tożsamość zbiorowa a federalna i lokalna wspólnota polityczna", w: R. PIEKARSKI (red.), *Lokalna wspólnota polityczna a zagadnienie tożsamości zbiorowej*, Kraków 2002, 37-47.

polityczne. Połączenie wolności, równości oraz wymienionych cech członków społeczności politycznych określa się mianem „obywatelskości”, a patriotyzm w tego typu społecznościach „patriotyzmem obywatelskim”. Należy także podkreślić, że społeczność wolnych i równych obywateli stanowi wspólnotę woli, to znaczy społeczność powstałą jako rezultat świadomej i wolnej akceptacji wspólnych wartości dokonywanych przez członków społeczności drogą „codziennego plebiscytu”³.

Obydwa wymienione powyżej typy patriotyzmu można odnaleźć w historii narodu polskiego. Każdy z nich, spełniając podstawowe założenia pierwszego lub drugiego modelu, w różnych okresach historycznych był swoiście urzeczywistniony. Patriotyzm pierwszego rodzaju, czyli etniczno-kulturowy, został nasycony bogatą i bardzo charakterystyczną treścią przede wszystkim w dobie zaborów, kiedy po utracie własnego państwa naród polski zaczął kształtować się w oparciu o wspólnie przeżywany dorobek kulturowy. Podejmowano wówczas działania, które miały nie dopuścić do utraty kulturowej suwerenności narodu polskiego. Obawiając się zaniku takich znamion narodowości jak język ojczysty, świadomość narodowa, pamięć o dziejach narodu i jego tradycji urzeczywistniano różne przedsięwzięcia kulturalne, zwłaszcza oświatowe. Przykładano również wagę, zwłaszcza pozytywiści, do rozwoju kultury materialnej, podejmując działania na rzecz zwiększenia potencjału gospodarczego i cywilizacyjnego narodu. Niekiedy patriotyzm ten pielegnował przekonanie o wyższości kultury rodzimej nad kulturami innych narodów, zwłaszcza kultywował przeświadczenie o moralnej wyższości narodu polskiego. Przedmiotem sporu stał się etos narodowy. W dobie romantyzmu treść etosu stanowiły takie wartości jak cnota honoru, wierności, bezkompromisowości, ofiarności, heroizmu. Natomiast pozytywiści przekonywali, iż trzeba go wzbogacić o cnotę pracowitości, oszczędności, rzetelności, wytrwałości. Patriotyzm narodu kulturowego, jakim stali się Polacy w okresie zaborów, charakteryzował się specyficznym stosunkiem do religii. Wspólnotę narodową utożsamiono z wyznaniową, co wyrażało określenie „Polak-katolik”, co więcej, żywiono przekonanie (romantycy i młodopolanie) o podobieństwie narodu polskiego do Chrystusa ze względu na doznawane niezawinione cierpienie. Przekonywano też o religijnej misji, jaką ma do spełnienia naród polski (tzw. polski mesjanizm). Podobnie jak Chrystus złożył ofiarę za ludzi, tak cierpienia narodu polskiego stanowią ofiarę złożoną za wolność innych narodów⁴.

Patriotyzm polityczny był charakterystyczny dla okresu Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej z tego względu, iż wówczas naród posiadał własne państwo i należał do kategorii narodów politycznych. W demokracji szlacheckiej cenioną wartość stanowiło suwerenne państwo, a ponadto wolność polityczna. Każdy obywatel, czyli ten, komu przysługiwało prawo do wolności w sferze publicznej, mógł uczestniczyć w życiu wspólnoty, to znaczy partycypować w podejmowaniu decyzji politycznych. Wspólnie wypracowany konsens pozwalał zaś obywatelom identyfikować się ze wspólnotą. Do

³ Por. W. THAA, „*Lean citizenship: the fading away of the political in transnational democracy*”, *European Journal of International Relations* 7(2001) nr 4, 505; M. RIEDEL, „W poszukiwaniu „związku obywatelskiego”. Idea tego, co polityczne i problem demokracji europejskiej”, w: B. MARKIEWICZ, *Obywatel – odrodzenie pojęcia*, Warszawa 1993, 35.

⁴ Por. M. GRABOWSKA, „*Bo naród polski nie umarł... Mickiewicz a powstanie listopadowe*”, w: S. BARTOSZCZAK-GADAJ (red.), *Dziedzictwo powstania listopadowego*, Warszawa 1986, 70-71.

narodu politycznego w Pierwszej Rzeczypospolitej należała wyłącznie szlachta, która choć pozostawała wieloetniczna i wielojęzyczna, była jednak formalnie równoprawna w ramach wspólnoty politycznej. Treść patriotyzmu politycznego z tamtego okresu, zwanego też republikańskim, stanowiło wspomniane już aktywne obywatelstwo, a także wewnętrzne motywacje i przekonania, czyli cnoty obywatelskie. Kiedy w 1918 r. ustanowiono Drugą Rzeczypospolitą patriotyzm polityczny przeżył swój renesans, choć w zmienionym kształcie. Państwo w tym okresie różniło się od swego poprzednika tym, że w poczet członków *demosu* zaliczono również grupy poprzednio pozbawione praw politycznych (np. kobiety, osoby nie posiadające majątku itd.). Wraz z rozszerzeniem zakresu formalnego obowiązywania praw obywatelskich dokonywało się ich wzbogacenie: od praw wolnościowych, poprzez polityczne do praw socjalnych. Dodanie każdej kolejnej kategorii praw skutkowało wzmocnieniem lojalności jednostki wobec wspólnoty politycznej. Warto przy tym zaznaczyć, że nowe prawa nie dotyczyły sfery publicznej, jak to było w przypadku szlacheckiej wolności politycznej, lecz sfery prywatnej, stąd ten typ patriotyzmu politycznego można nazwać liberalnym⁵.

Współczesne europejskie państwa w przeważającej większości są państwami narodowymi, a więc społecznościami, w których nastąpiło połączenie *ethnosu* i *demosu* w jedną całość. W związku z tym współczesny patriotyzm powinno się ujmować jako mariaż patriotyzmu etniczno-kulturowego (afirmacji wspólnego pochodzenia/pamięci, języka, kultury) oraz politycznego (afirmacji instytucji państwa, praw wolnościowych, politycznych, społecznych).

2. Między romantyzmem a pozytywizmem

Z tradycji, która ukształtowała się w okresie istnienia narodu kulturowego, ks. Jerzy Popiełuszko zapożycza wiele elementów należących do dziedzictwa romantyzmu. Podobnie jak w dziełach twórców tego okresu, przedstawia on obraz ojczyzny zniewolonej i cierpiącej. Tym losem dotknięta jest ojczyzna jako całość, a w szczególności sposób niektórzy rodacy, którzy zostali pozbawieni wolności bądź poddani różnego rodzaju represjom⁶. Sytuacja zniewolenia narodu i ojczyzny, niemal dokładnie tak samo jak w narracji romantycznej, opisywana jest przez ks. Popiełuszkę w kategoriach religijnych. Naród składa „danicę krwi”, dopełnia się jego „kielich cierpienia”, a do „skuteczności ofiarne-go kielicha narodu potrzeba więcej naszego osobistego zaangażowania” – stwierdza ks. Popiełuszko⁷. Bohaterowie narodowi, jego zdaniem, składają „życie swoje w ofierze na ołtarzu miłości ojczyzny”⁸. Niejednokrotnie ks. Popiełuszko używa też nacechowanego religijnie sformułowania „krzyże ojczyzny” lub „krzyż narodu”⁹.

Podobnie jak w romantycznym modelu patriotyzmu ks. Jerzy Popiełuszko wpisuje losy Polski w figuralny cykl śmierci i zmartwychwstania w jego chrześcijańskim wy-

⁵ Por. A. WALICKI, *Tradycje polskiego patriotyzmu*, Wrocław 1987, 2-9.

⁶ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, b.m.w. 1984, 39-40.

⁷ Por. *tamże*, 25-27.

⁸ Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, Warszawa 1992, 135.

⁹ Por. *tamże*, 53-55.

daniu. Odkrywa on podobieństwo między Chrystusem na krzyżu i „ociekającą krwią ojczyzną”¹⁰. Cierpienia narodu, zdaniem ks. Popiełuszki, mają głęboki sens, doprowadzą bowiem do „zmartwychwstania ojczyzny”¹¹. W teologii narodu, jaką przedstawia ks. Popiełuszko, ważną rolę odgrywa matka Chrystusa, Maryja. W sposób szczególny opiekuje się ona od wieków polskim narodem, a w chwilach próby podtrzymuje nadzieję, że los udrczonej ojczyzny się odmieni¹².

W koncepcji ks. Popiełuszki patriotyzm polega przede wszystkim na afirmacji kultury narodowej. Kulturę ujmuje on esencjalistycznie, to znaczy jako koherentny system o trwałych cechach, zakorzeniony w przeszłości i przekazywany z pokolenia na pokolenie. Posługuje się przy tym ideologiczną konstrukcją narodu, w której ustanawia się nieprzerwaną ciągłość pomiędzy współczesnym pokoleniem, a tymi z odległej przeszłości. Jednym z zasadniczych patriotycznych obowiązków, według ks. Popiełuszki, jest pielęgnowanie owej więzi z przeszłością¹³. Pomimo że obecnie naród pozostaje zewnątrznie zniewolony, dzięki swojej kulturze pozostaje jednak duchowo suwerenny. Zdaniem ks. Popiełuszki wśród różnych elementów kultury narodowej szczególne miejsce zajmuje religia. Chrześcijaństwo wywarło zasadniczy wpływ na ukształtowanie polskiej kultury, dzięki chrześcijańskiej wierze naród trwa i rozwija się. Jest ona szczególnym natchnieniem w najtrudniejszych momentach jego dziejów. Naród polski zawsze pozostawał wierny Bogu i Kościołowi¹⁴. Związek narodu z religią pozostaje tak ścisły, że walkę z religią ks. Popiełuszko utożsamia z działaniami wymierzonymi w naród¹⁵.

Podobnie jak cała kultura, również etos narodowy został ukształtowany pod wpływem religii chrześcijańskiej. Jego treść, zdaniem ks. Popiełuszki, stanowią takie chrześcijańskie wartości jak prawda, dobro, sprawiedliwość, miłość, solidarność, wierność ideałom. W etosie narodowym poczesne miejsce zajmuje też cnota męstwa, ofiarności, osobistego wyrzeczenia w imię dobra wspólnego. Wartości stanowiące etos nie tylko pozostają zakorzenione w tradycji narodowej, ale w ciągu wieków zostały przez naród sprawdzone. Wydaje się, że ks. Popiełuszko podtrzymuje też mit o moralnej jedności i czystości charakteryzującej naród polski w przeszłości. W tym przypadku również staje się kontynuatorem dziedzictwa romantyzmu, który przedstawiał ojczyznę jako ideał wspólnoty moralnie doskonałej. Obecnie dostrzega on jednak liczne przypadki sprzeniewierzenia się etosowi narodowemu, dlatego czuje się w obowiązku przypomnieć o konieczności dochowania wierności narodowym wartościom. Ks. Popiełuszko traktuje przy tym naród jako hipostazę. Mówi bowiem o narodzie niczym o jednej osobie, która prowadzi życie moralne, kieruje się sumieniem, miłuje prawdę, nie nosi w sobie nienawiści, potrafi przebaczać¹⁶.

¹⁰ Por. *tamże*, 54.

¹¹ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 26.

¹² Por. *tamże*, 54-55, J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 89.

¹³ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 36 i 58; *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 89.

¹⁴ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 18-23.

¹⁵ Por. *Tamże*, 43.

¹⁶ Por. *tamże*, 27, J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 19-21 i 57.

Patriotyzm ze swej istoty ustanawia podział na „my” i „oni”, czyli na wspólnotę współpatriotów i pozostałą resztę. W kazaniach ks. Jerzego Popiełuszki ta dychotomia jest szczególnie wyrazista, gdyż „oni” bardzo często należą do grona nieprzyjaciół ojczyzny. Ks. Popiełuszko przeciwstawia sobie tych, którzy dochowują wierności etosowi narodowemu i tych, którzy wprawdzie należą do narodu, ale sprzeniewierzyli się jego wartościom i stali się wrogami narodu. O ile Polacy w okresie zaborów pielęgnowali obraz ojczyzny jako samotnej wyspy otoczonej ze wszystkich stron siłami despotyzmu, o tyle ks. Popiełuszko do jej wrogów zalicza tych, którzy propagują ateizm, moralność laicką, posługują się kłamstwem, przemocą, kierują się nienawiścią i nie szanują godności ludzkiej¹⁷.

Pojawia się też pytanie, które elementy tradycji romantycznej nie zostały przez ks. Jerzego Popiełuskę uwzględnione w jego patriotycznym kaznodziejstwie. W przeciwieństwie do romantycznych wzorców patriotyzmu ks. Popiełuszko nie absolutyzuje ojczyzny i narodu. Wielokrotnie podkreśla, że miłość ojczyzny należy łączyć z miłością Boga¹⁸. Co ciekawe, w jednym z kazań stwierdza, że Polakom towarzyszyło przez wieki hasło „Bóg i Ojczyzna”, jakby „zapominając” o trzecim jego członie, a mianowicie „Honorze”, zapewne z tej racji, iż nie wydawał się on do pogodzenia z jego religijnymi przekonaniami¹⁹. Chociaż ks. Popiełuszko wspomina powstania narodowe, to jednak nie w tym celu, by dokonać apoteozy romantycznego wzorca patriotyzmu żołnierskiego, który przedkładał imperatyw czynnego oporu wobec nieprzyjaciół ojczyzny ponad inne metody usunięcia niesprawiedliwości. Bliższe jest mu przekonanie o konieczności powstrzymania się od przemocy, umiejętność kompromisu i posługiwanie się metodami pokojowymi²⁰. Choć wysoko ceni ofiarność, jednak nie można doszukać się u niego, znamiennej dla romantyzmu, apoteozy śmierci za ojczyznę. W kazaniach patriotycznych ks. Popiełuszko nie posługuje się też w ogóle romantycznym toposem ojczyzny-matki, ponieważ matką dla Polaków, w jego przekonaniu, jest jedynie Najświętsza Maryja Panna. Co ciekawe, pomimo że wyraźnie mówi o figuralnej tożsamości Polski i Chrystusa, obcy mu jest mesjanizm, czy przypisywanie Polsce jakiegokolwiek szczególnej roli w świecie. W zasadzie nie czyni on żadnych odniesień do innych narodów, jego kaznodziejstwo wolne też jest od charakterystycznej dla niektórych nurtów romantyzmu niechęci wobec obcych oraz megalomanii narodowej.

Dorobek kaznodziejski ks. Jerzego Popiełuszki z lat 1982-84 zawiera znacznie mniej elementów, których źródło stanowi tradycja pozytywistyczna, niż należących do dziedzictwa romantyzmu. Wymienić tu należy podkreślaną przez ks. Popiełuskę konieczność pielęgnowania i przekazywania narodowej kultury młodemu pokoleniu w ramach edukacji szkolnej. Jest to, jego zdaniem, najpewniejszy sposób na zachowanie duchowej suwerenności narodu²¹. Ks. Popiełuszko wielokrotnie z uznaniem wypowiedział się o ludziach różnych zawodów, którzy swoją rzetelną pracą przyczyniają się do

¹⁷ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 18-19.

¹⁸ Por. *tamże*, 28 i 53.

¹⁹ Por. *tamże*, 23.

²⁰ Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 80-82.

²¹ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 34.

dobra ojczyzny. Wspominał o ich „ofiarną pracę dla dobra swojej ojczyzny”²². W ten sposób, podobnie jak pozytywiści, podkreślał obowiązek rozwijania potencjału gospodarczo-cywilizacyjnego kraju, jak również konieczność troski o dobro ojczyzny, która nie ograniczałaby się jedynie do momentów wyjątkowych²³. Wyrażał też swój niepokój w związku ze złą sytuacją gospodarczą kraju i postulował działania naprawcze²⁴. Do dziedzictwa pozytywizmu należałoby także zaliczyć propagowane przez ks. Popiełuszkę powstrzymanie się od przemocy i szukanie pokojowych rozwiązań problemów. Oprócz niewątpliwiej motywacji etycznej, jaka leży u podstaw tego stanowiska, można doszukiwać się tutaj również charakterystycznego dla pozytywistów realizmu i rozsądnego szacowania własnych sił, które jednak nie wykluczają stawiania sobie wielkich celów²⁵.

3. Między republikanizmem a liberalizmem

Działalność duszpasterską i kaznodziejską przypadło ks. Jerzemu Popiełuszcze prowadzić w okresie istnienia państwa totalitarnego. Państwo to nie mogło stać się przedmiotem patriotyzmu, gdyż pozbawiwszy ogromną większość obywateli możliwości kształtowania porządku w jego ramach, było postrzegane przez nich jako „obce”. W kazaniach ks. Popiełuszki można jednak odnaleźć wątki, które jednoznacznie wskazują, że patriotyzm rozumie on jako aktywny udział obywateli w rozwiązywaniu wspólnych problemów. Wydaje się, że nawiązuje on tutaj do dziedzictwa demokracji szlacheckiej, a więc idei republikańskiej, która pozostawała wciąż żywa w świadomości jemu współczesnych. W okresie komunizmu mieliśmy do czynienia, zwłaszcza w publicystyce drugiego obiegu, z idealizacją dziedzictwa demokracji szlacheckiej i kreowaniem w oparciu o nie pozytywnego stereotypu polskiego umiłowania wolności. Co więcej, w okresie bezpośrednio poprzedzającym omawianą tutaj działalność kaznodziejską ks. Popiełuszki, powstała „Solidarność”, która jako ruch społeczny wykazywała pewne podobieństwo ze staropolskimi formami demokracji²⁶.

W kaznodziejstwie patriotycznym ks. Jerzy Popiełuszko wielokrotnie wyrażał ubolewanie z powodu braku wolności w ojczyźnie, jak należy przypuszczać, myślał tu również o wolności w sferze publicznej (np. wtedy gdy domagał się poszanowania samorządności wyższych uczelni czy przywrócenia możliwości zrzeszania się w związkach zawodowych)²⁷. Jego upominanie się o szacunek dla godności ludzkiej oznaczało między innymi postulat podmiotowego traktowania człowieka, które wymaga wysłuchania jego racji i dopuszczenia do udziału w decyzjach go dotyczących, zamiast podejścia paternalistycznego czy instrumentalnego²⁸. Podobnie demokracja szla-

²² Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84, dz. cyt.*, 50.

²³ Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny, dz. cyt.*, 57.

²⁴ Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84, dz. cyt.*, 84.

²⁵ Por. *tamże*, 80-82.

²⁶ Por. A. WALICKI, *Tradycje polskiego patriotyzmu, dz. cyt.*, 4

²⁷ Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84, dz. cyt.*, 100.

²⁸ Por. *tamże*, 39.

checka z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej wysoko ceniła sobie wolność polityczną, czego wyrazem było powstałe w tamtym okresie pojęcie „złotej wolności”. Przynależność zaś do republikańskiej wspólnoty politycznej, w ramach której można było wolność polityczną praktykować w myśl zasady „nic o nas bez nas”, stanowiła powód do dumy.

Kiedy ks. Popiełuszko mówi o narodzie, że „wie, czego chce”, „chce dialogu i porozumienia”, ujmuje go wówczas w ten sam sposób jak w ustroju republikańskim traktuje się naród, to znaczy rozumiejąc go jako zbiorowego suwerena, który wyraża swą wolę²⁹. W kierowanych przez ks. Popiełuszkę pod adresem władzy komunistycznej apelach o poszanowanie woli narodu można doszukiwać się analogii z pielęgnowaną od czasów Pierwszej Rzeczypospolitej iście magiczną wiarą w potęgę jasno wyrażonej woli narodu w obliczu władzy politycznej. Naród bowiem, w którym przez parę wieków jedyną formą władzy absolutnej były rządy państw zaborczych, z natury rzeczy skłonny był do wiary, że władza krajowa, polska, nie może nie ugiąć się, w ostatecznym rezultacie, przed wyraźnie sformułowaną wolą narodu-suwerena.

Osobliwą cechą polskiej demokracji szlacheckiej było słynne *liberum veto*, interpretowane często jako skrajny przejaw indywidualizmu. W rzeczywistości wyrażało ono etos kolektywizmu, stanowiło bowiem odwrotną stronę przekonania, że decyzje dotyczące zbiorowości powinny być podejmowane jednomyślnie i że w przypadku różnicy zdań mniejszość powinna uznać, że jest w błędzie i przyłączyć się do większości, a nie jedynie podporządkować się jej woli przy zachowaniu odrębnego zdania. Groźba użycia weta zmuszała Sejm do podejmowania decyzji zgodnych z wolą „narodu szlacheckiego” jako całości i w ten sposób sprzyjała budowaniu jedności państwa opartej na konsensie, a przynajmniej na dobrowolnym przyzwoleniu wszystkich aktywnych obywateli. Dochodziła jeszcze do tego argumentacja religijna: niemożliwość uzyskania jednomyślności w Sejmie traktowana była jako ewidentny wyraz braku błogosławieństwa bożego. Idea powszechnej zgody i powstałej w oparciu o nią jedności narodowej obecna jest również w myśli ks. Popiełuszki. Stwierdza on, że jest „konieczny dialog”, „naród chce pojednania, chce ugody”, „zgodnego budowania ojczyzny” oraz „oczekuje porozumienia i ugody, ale na uczciwych warunkach”³⁰. Modli się o „mądrość w tworzeniu jedności”³¹. Przekonuje, że „trzeba więc wreszcie zasiąść do stołu i w szczerym dialogu, mając na uwadze dobro ojczyzny, szukać właściwego rozwiązania wszelkich problemów. Trzeba zasiąść do stołu z autentycznymi przedstawicielami narodu (...) Trzeba do końca usunąć bariery przeszkadzające dialogowi narodu z władzą”³². Wezwanie do jedności stanowią też kilkakrotnie ponawiane apele, z którymi ks. Popiełuszko zwraca się do narodu o to, by zapanowała w nim „solidarność serc i umysłów”³³. Wczytując się w patriotyczne kazania ks. Jerzego Popiełuszki, nie sposób oprzeć się wrażeniu, że przyjmuje on, a przynajmniej postuluje, tradycyjnie

²⁹ Por. *tamże*, 65.

³⁰ Por. *tamże*, 65, 82, 94 i 100.

³¹ Por. *tamże*, 39.

³² Por. J. POPIELUSZKO, *Cena miłości ojczyzny*, dz. cyt., 56-57.

³³ Por. *tamże*, 66.

polskie (republikańskie) pojmowanie narodu, to znaczy widzenia go jako ogromnej wspólnoty, niemalże rodzinnej, nie tylko politycznej, ale również moralnej i dlatego też zdolnej do jednomyślnego i bezpośredniego decydowania o własnych losach.

Dziedzictwo republikańskie zaważyło, jak wydaje się, również na rozumieniu przez ks. Popiełuszkę etosu narodowego. Kiedy mówi on o nauczycielach, którzy „wychowują młode pokolenie dla Ojczyzny”, „władaniu, które opiera się na służbie”, „władzy sprawowanej jako służba w duchu miłości i sprawiedliwości”, czy „twórczym działaniu i twórczej pracy dla dobra ojczyzny”, wówczas eksponuje te same wartości, które stanowiły etos republikański³⁴. Cenionymi wartościami w demokracji szlacheckiej była bowiem gotowość do poświęceń dla dobra publicznego, bezinteresowność, heroizm, uczestnictwo w zbiorowej suwerenności, a nie realizowanie własnych, indywidualnych planów życiowych. Do służenia zaś dobru publicznemu, „rzeczy pospolitej”, uprawniała i zobowiązywała przynależność do republikańskiej wspólnoty.

Republikańska wolność, polegająca na demokratycznym współuczestniczeniu we władzy politycznej, zdecydowanie różni się od „wolności nowoczesnej”, definiowanej zgodnie z ideologią klasycznego liberalizmu jako wolność od władzy politycznej. Pierwsza zakłada prawa podmiotowe w sferze publicznej, druga zaś podkreśla znaczenie praw jednostki w sferze pozapolitycznej, a więc w sferze prawa prywatnego. W koncepcji patriotyzmu republikańskiego przedmiotem afirmacji są zatem prawa obywatelskie i możliwość samostanowienia o sobie całej zbiorowości, podczas gdy w liberalnej koncepcji patriotyzmu afirmacja narodu związana jest z jednostkowymi uprawnieniami, jakie daje przynależność do niego. Społeczność narodowa w koncepcji liberalnej jest gwarantem autonomii jednostki i prepolitycznych praw człowieka. O ile tradycja patriotyzmu republikańskiego pozostaje głęboko zakorzeniona w polskiej świadomości narodowej, o tyle patriotyzm liberalny jest w polskiej historii niemal nieobecny, pozostał na poziomie rozważań teoretycznych (np. w twórczości K. Libelta). Wydaje się on Polakom nieco podejrzany, kojarzy się bowiem z egoistyczną walką o własne prawa, zamknięciem w ciasnej sferze prywatnej wolności. Odwoływanie się przez ks. Jerzego Popiełuszkę w kontekście miłości ojczyzny do kategorii praw jednostki musi zatem intrygować, zwłaszcza że nadawanie pojęciu patriotyzmu takiego znaczenia kontrastuje z czerpaniem przez niego z tradycji swoiście polskich. Ks. Popiełuszko wielokrotnie wypomina komunistycznej władzy „ograniczenie wolności osobistej” oraz „uderzanie w wolność myśli”. Z niepokojem stwierdza, że w Polsce „nie jest szanowane prawo do wolności, zwłaszcza wolności sumienia i przekonań”. Jego zdaniem są to prawa przyrodzone: „wolność jest wartością, która sam Bóg wszczepił w człowieka od chwili jego urodzenia”, chronią one godność człowieka, zaś ich nieposzanowanie jest „występowaniem przeciwko Stwórcy”. Upomina się też o tych, którzy pozbawieni są wolności wskutek aresztowania czy uwięzienia ze względu na przekonania³⁵. W innym miejscu konstatuje, że w ojczyźnie nie są szanowane „prawa ludzkie do prawdy, wolności, sprawiedliwości”³⁶. W repertuarze praw, o poszanowanie których się upominał, nie

³⁴ Por. *tamże*, 53, 59 i 62; J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 65.

³⁵ Por. J. POPIELUSZKO, *Kazania 1982-84*, dz. cyt., 50 i 100-101.

³⁶ Por. *tamże*, 54.

zabrakło również praw społecznych: nawołuje on o zagwarantowania każdemu prawa do pracy oraz prawa do sprawiedliwej płacy³⁷.

4. Romantyczny republikanizm? Romantyczny liberalizm?

Próba rekonstrukcji koncepcji patriotyzmu na podstawie kazań ks. Jerzego Popiełuszki uświadamia, że treść pojęcia patriotyzmu może się zmieniać w różnych okresach historycznych. Niemal w każdym pokoleniu nadawane jest mu swoiste znaczenie, można więc powiedzieć, że jest on jakby ciągle „wymyślany” na nowo. Ten proces może być ukierunkowany przez elity narodowe, określoną politykę państwa, zwłaszcza w zakresie programów szkolnych, wówczas patriotyzm przyjmuje formę kanoniczną, która jednak może zostać później zakwestionowana. Sprawdzonymi sposobami nadawania patriotyzmowi pożądanego kształtu jest upowszechnianie wizji historii, w której jedne fakty są eksponowane i odpowiednio interpretowane, inne zaś „zapomniane”, upamiętnianie określonych osób jako bohaterów narodowych, promowanie pewnych zachowań jako wzorców patriotyzmu. Konstruowanie patriotyzmu nie dokonuje się od podstaw, ale raczej przez odwoływanie się do zasobów pamięci narodowej. Każda społeczność dziedziczy bowiem po poprzednich pokoleniach przekonania dotyczące rozumienia patriotyzmu. Dziedzictwo nie jest jednak w sposób bezrefleksyjny przyjmowane w całości, ale twórczo wykorzystywane i przetwarzane. Pewne tradycje z narodowego repertuaru okazują się odpowiednie dla danej sytuacji czy grupy, inne poddaje się reinterpretacji, jeszcze inne trzeba odrzucić, oprócz tego można sięgnąć do zasobów pozanarodowych (np. innych narodów lub zasobów religijnych). O sposobie wykorzystania tradycji decyduje zwykle aktualne położenie narodu, interes lub doświadczenia osoby/grupy, która próbuje nadać patriotyzmowi nowe znaczenie.

Tragiczna historia narodu polskiego spowodowała, że polskim sposobem przeżywania narodowego „my” stały się wzorce męczeństwa i cierpienia, które odnajdujemy w dziedzictwie romantyzmu. Ks. Popiełuszko odwołał się do nich, gdyż zapewne uważał, że w sytuacji, w jakiej znalazł się naród po wprowadzeniu stanu wojennego, najlepiej nadają się one do interpretacji tego, co naród przeżywa oraz do budowania poczucia „my” w społeczeństwie polskim. Co ciekawe, w kazaniach ks. Popiełuszki można odnaleźć przykłady „ocieplenia” „zimnego” patriotyzmu liberalnego retoryką romantyczną. Na przykład, gdy konstatuje on, że w ojczyźnie nie szanowane są prawa ludzkie, to zaraz dodaje, iż „brak poszanowania podstawowych praw osoby ludzkiej” jest największym „krzyżem naszej ojczyzny”³⁸. Nieliczne elementy zaczerpnięte z dziedzictwa pozytywizmu, zwłaszcza etos pracy, znalazły się w koncepcji ks. Popiełuszki prawdopodobnie z tego powodu, że będąc świadomy defensywnego charakteru wzorców romantycznych, chciał nadać pozytywny rys swojej wizji patriotyzmu. Można również doszukiwać się tutaj akomodacji jego ujęcia patriotyzmu do rodzaju audytorium, wobec którego występował. Msze za ojczyznę gromadziły bowiem tzw. „ludzi pracy” i zasadniczo do nich kierował on swoje przesłanie.

³⁷ Por. *tamże*, 102.

³⁸ Por. *tamże*, 54.

W sytuacji, kiedy państwo było postrzegane jako „obce”, wizja patriotyzmu kreślona przez ks. Popiełuszkę ze zrozumiałych względów nie przedstawia państwa jako wartości godnej afirmacji. Jego „niepaństwowy patriotyzm” nie był jednak „patriotyzmem niepolitycznym”. Nawiązując do dziedzictwa polskiego republikanizmu nie zachęcał on bowiem do bierności w sprawach kraju, przeciwnie, postulował aktywny udział obywateli. Takie podejście umożliwiał charakter polskiego republikanizmu, który nie zawsze utożsamiał republikę z państwem, a także wyuczona w czasach zaborów umiejętność oddzielania porządku narodowego od państwowego³⁹.

Etos narodowy, który stanowi istotną część koncepcji patriotyzmu ks. Popiełuszki, zapożycza zarówno z dziedzictwa romantycznego, jak i republikańskiego. Spośród wartości, które zdaniem ks. Popiełuszki należą do etosu, należy przede wszystkim wymienić prawdę, dobro, sprawiedliwość, miłość, solidarność, wierność ideałom, męstwo, ofiarność, osobiste wyrzeczenie w imię dobra wspólnego, stosowanie środków pokojowych w rozwiązywaniu konfliktów. Z dziedzictwa romantyzmu i republikanizmu zapożycza ks. Popiełuszko również postulat moralnej jedności narodu. Znaczący wpływ mogło mieć tutaj doświadczenie „Solidarności”, które było przeżyciem w kategoriach wspólnoty moralnej.

W koncepcji patriotyzmu ks. Popiełuszki pojawia się tylko jeden element spoza repertuaru swoiście polskich tradycji. W jego kazaniach wielokrotnie pojawia się twierdzenie, że społeczność narodowa powinna być gwarantem autonomii jednostki i praw człowieka. Ten liberalny patriotyzm pokazuje, że ks. Popiełuszko potrafił twórczo podejść do określenia, na czym polega patriotyzm w dobie komunizmu. Uświadamia też, że istnieją momenty historyczne, w których nie wystarczy to, co zostało odziedziczone po przodkach. W sytuacji, kiedy prawa jednostki w sposób wyraźny były naruszane, nie mogło zatem zabraknąć postulatu ich poszanowania jako patriotycznego obowiązku. Być może zaważyły tu osobiste doświadczenia ks. Popiełuszki. Jako duszpasterz miał on bezpośrednie kontakty z ludźmi, z których wielu było poddanych represjom ze strony komunistycznych władz. Można tutaj doszukiwać się również wpływu nauczania Kościoła, które stanowiło zasadniczą inspirację w życiu i działalności ks. Popiełuszki. Począwszy od Jana XXIII Kościół pozytywnie odnosi się do praw człowieka, uzasadniając je zarówno argumentacją prawnonaturalną, jak i przez odwołanie się do godności osoby ludzkiej. Natomiast wcześniej na gruncie polskim Kościół w Pierwszej Rzeczypospolitej wspierał prawo rzymskie, które wyraźnie wyodrębniło „prawa prywatne”, co spotkało się jednak z aktywnym oporem szlachty obawiającej się ograniczenia jej władzy jako zbiorowego suwerena. Ks. Popiełuszko zatem odważnie wprowadził do swojej koncepcji patriotyzmu tradycję, która nie zdołała zapuścić korzeni na polskim gruncie⁴⁰.

Koncepcja patriotyzmu ks. Jerzego Popiełuszki uświadamia wreszcie, że nadawanie znaczenia pojęciu patriotyzmu jest działaniem selektywnym. Na przykład ks. Popiełuszko nie przywołuje całego dziedzictwa pozytywizmu, w ogóle nie odwołuje się do etosu żołnierskiego czy tradycji jagiellońskiej. Jak wydaje się, dokonany przez niego

³⁹ Por. A. NOWAK, "Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?", w: J. KŁOCZKOWSKI (red.), *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Kraków 2006, 78.

⁴⁰ Por. A. WALICKI, *Tradycje polskiego patriotyzmu, dz. cyt.*, 12.

wybór był uwarunkowany jego postrzeganiem sytuacji społecznej, rozumieniem potrzeb i sytuacji słuchaczy oraz osobistymi przekonaniem i doświadczeniami.

Koncepcja patriotyzmu w ujęciu ks. Popiełuszki była adekwatna do sytuacji narodu polskiego w czasach komunizmu, natomiast dzisiaj polski patriotyzm należałoby „wymyśleć” na nowo. Nowy patriotyzm powinien uwzględniać m.in. pluralizm światopoglądowy, istnienie suwerennego państwa polskiego i ustroju demokratycznego oraz przynależność Polski do struktur ponadnarodowych.

POLISH PATRIOTISM DURING THE COMMUNIST REGIME
THE CONCEPT OF PATRIOTISM IN FR JERZY POPIELUSZKO'S TEACHING

Summary

Hereby article presents how Fr Jerzy Popiełuszko conceived the idea of patriotism in his sermons which were given when he was celebrating “the Masses for the motherland” between the year 1982 and 1984. Main object of this article is not only the meaning of Fr Popiełuszko's concept of patriotism, but also it shows what intellectual traditions he drew on his ideas, what patterns of patriotism influenced him and how social, political and cultural background can shape the idea of patriotism. The example of Fr Popiełuszko can help understand that patriotism is not a fixed idea which we accept unchanged from our ancestors but can be created in the way which binds the past with the present time.